

2. Қасым Б. Сөзжасам уәждемесі мен сөзжасамдық мағына // «Әдеби тіл және қазақ тілінің өміршеңдігі» атты конференция жинағынан. - Алматы, 2009. -190 б.
3. Гинатуллин Р.М. К исследованию мотивации лексических единиц (на материале наименований птиц) дис.канд.филнаук - Алматы, 1972.
4. Копыленко М.М. Основы этнолингвистики. - Алматы, 1995.
5. Торопцев И.С. Лексическая мотивированность (на материале современного русского литературного языка). 1964. - 126 бет.
6. Гак В.Г. К типологии лингвистических номинаций // Языковая номинация. Общие вопросы. – Москва, 1977. – 52бет.
7. Хусаинов К.Ш. Звукоизобразительность в казахском языке. - Алмата, 1988. -288 б.
8. Манкеева Ж.А. Қазақ тіліндегі этномәдени атаулардың танымдық негіздері. – Алматы, 2008. -256 бет.
9. Әділбекова Ұ.Б. Қазақ тіліндегі өсімдік атауларының уәжділігі. Филол ғылкан. автореф. - Алматы, 2001. - 28 бет.
10. Оразалиева Н. Қазақ тіл білімінің когнитивтік парадигмасы.

Резюме

В статье рассматривается природа лакун с точки зрения мотивированности и концептуальности.

Resume

This article considers the problem of motivation in linguistics and the ability of lacuna-sign to find the discrepancy of basic elements in the national specificity of linguo-cultural society at the time of defining the nomination of any object and reasons of its designation.

ӘОЖ 82.151.212.2-141

ҚАЗАҚ ЛИРИКАСЫНДАҒЫ СЮЖЕТ МӘСЕЛЕСІ (АБАЙ, МӘШҮР-ЖҮСІП, ШӘКӘРІМ ӨЛЕҢДЕРІ БОЙЫНША)

Т. Ахатов

С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті

Сюжет (французша *sujet* – зат) – көркем шығарманың мазмұнын ашып, мазмұнды пішінге көшірудің негізгі түрі, жолы немесе тәсілі. Егер көркем шығарманың мазмұны түрліше мінездермен типтердің өзара қарым

– қатынасынан туған шындық, өмірлік оқиғалар тізбегі десек, осының өзі сюжетте адамдар мен заттардың тұтасқан ішкі - сыртқы қимыл, әрекет жүйесі ретінде, кәдімгідей қозғалыс, белгілі бір даму үстінде көрінеді. Сондықтан болса керек, «сюжет дегеніміз, - дейді Горький, - жалпы алғанда, адамдардың өзара қарым- қатынасы, байланысы, қайшылықтары, жек көру, жақсы көру, әр характердің, типтік өсу, жасалу тарихы» - деп ғалым З. Қабдолов «Сөз өнері» монографиясында сюжетке осындай анықтама береді [1].

Бұл еңбекте ғалым «сюжет кез - келген көркем шығармада бола бермейді» - деп лирикалық шығармалардан мысал келтіреді. Біз қарастыратын лирикадағы сюжет мәселесі болғандықтан, өлеңде сюжет бар ма? - деген сұраққа жауапты ғалым Қ.П. Мәшһүр-Жүсіповтің «Лирикадағы сюжет мәселесі» атты ғылыми мақаласын негізге аламыз: «Лирикадағы сюжет бола бермейтіні туралы пікірдің орыс әдебиетін де, қазақ әдебиетінде кең тарап отырғанын айта келіп, түбегейлі шешіліп бітпеген мәселе екенін айта келіп орыс ғалымдары: Г.Л. Абрамович пен Л.В. Шепилованың тұжырымды алға тартартады. Орыс ғалымы Л.В. Шепилова: «Эпос пен драмаға қаағанда, лирикалық шығарма сюжет өрістеуінің басқаша түрімен сыйпаталады- [2] дейді де, «сюжетсіз» делініп жүрген біраз өлеңдерден мысалдар келтіріп, онда да өзіндік сюжет барын дәлелдейді. Г.Л. Абрамович: «Қағида бойынша, лирикалық шығармаларда оқиғалар жүйесі болмайды. Бұл бірақ сюжетсіз дегендік емес. Онда да сюжет күрес пен даму үстіндегі әсерлену, ой, сезім қозғалысы ретінде көрінеді» [3] - дейді.

Талас жоқ эпос пен драмада сюжет қандай болса, лирикада да сондай деп айтуға болмайды. Лирика сюжетінің өзіндік ерекшелігі бар. Тіпті, лириканың өзін шартты түрде «оқиғалы», «оқиғасыз» деп бөлген де, оның әрқайсысының өзіндік сюжет ерекшелігі бар екенін ұмытпау лазым.

Эпоста адамдар қарым - қатынасы неғұрлым кең алынады да, ол қатынастың туа бастауы - бәрі қамтылады. Ал лирика соның бәрін алмайды, көбіне, үнемі дерлік, соның бірер сәтін бөліп көрсетеді. Бірақ осы орайда, мына жәйтті еске алған жөн. Лирикада адам көңіл күйінің бірер сәті бөліп алынғанда, ол өзіне дейінгі және кейінгі шақтармен мүлде байланыссыз, шорт кесіліп алынбайды. Сол алынған «сәтке» бұрынғының да, кейінгінің де аз да болса ықпалы, шарпуы тиіп тұрады [4]

Ұлы ақын Абай шығармаларында оқиғалы өлеңдер көптеп кездеседі. Соның бірі «Асқа, тойға баратұғын» өлеңі шағын ғана сюжеттен құралған. Он шуамақтан тұратын бұл өлеңнің алғашқы шумағы:

Асқа, тойға баратұғын
Жаны асығып жас жігіт,
Қолға кетті жауға бір күн,
Тірі адамның ісі- үміт.

Бұл сюжеттің басталуы, латынша дәйектемесі болса, келесі шумақта:

Қозғады жау батыр ерді
 Жауға сойқан салғалы
 Қалыңдығы қала берді
 Жатыр еді алғалы - деген шумақтағы ойды толықтырып,
 Асықсаң да шырағым,
 Саған деген құданың
 Жазылған қандай жарлығы
 Есіткен жоқ құлағың

- деген шумақта оқиға дамуы адамдардың өзара қарым -қатынасынан түрліше жағдайларға келуі шиеленіске жатады. Ал сюжеттің шарықтау шегі сюжеттік дамудың ең жоғарғы сатысы; адамдар арасындағы қимыл- әрекеттің мейілінше күшейіп, өрбіп жатқан жерін өлеңнің мына шумағынан көреміз:

Қалыңдық құшып сүйеге
 Күйеуіне ынтазар.
 Келісімен тиюге

Дайындалған ойы бар - деп ақын қаһарманды әрі қарай іс-әрекетін дамытады.

Көйлегін ақтан тіккіштеп
 Күні түні дем алмай,
 Бітіруге жүр күштеп,

Асыққансып тоқтамай - деген шумақтан ақын бір сұмдықтың болатынын іштей көрсете бастайды:

Сен асыққан екен деп
 Алла әмірін өзгертпес
 Айтқаның болар ма екен деп,

Мен қорқамын, көз жетпес деп шарықтап тұрған оқиға жалғасын тауып, шешуші кезеңге келеді. Мұны шығарманың шешімі дейді.

Жара басты кеудені
 Жаудан өлді ары үшін,
 Ескермей өзге дүниені

«Аһ» деп өтті жар үшін деп ақын жігітті жау қолында қаза болғанын айтса, қыз тағдырын былай бейнелейді:

Жамандық тұрмас күттіріп,
 Ел есітті, қыз білді
 Ақ көйлегін біттіріп

Кебінім деп киді өлді....оқиға осымен аяқталып ақын шарықтау шегін трагедиямен аяқтайды.

Қол жетпеген некені
 Сүйіп кеткен жан екен.
 Көзің неге жетеді
 Қосылмақ онда бар ма екен?
 Шыны ғашық жар болса,

Неге өлдім деп налымас.

Онда екеуі кез келсе,

Бірін бірі танымас. – [5] деп ақын оқиғалы өлеңді өзі түйіндеп осылай қорытындылайды. Өлең сырт қарасаң лиро эпос жырына сюжеті жағынан ұқсас. Атап айтқанда «Қыз Жібек» немесе «Қозы Көрпеш- Баян сұлу» жырымен салыстыру болады.

Абайдың «Қансонарда бүркітші шығады аңға» өлеңі мен табиғат лирикасына арналған «Жазғытұрым», «Қыс», «Күз», «Желсіз түнде жарық ай» тағы басқа өлеңдерін сюжетке бөліп талдауға болады.

Қазақтың белгілі ақыны, фольклоршы, тарихшы Мәшһүр-Жүсіп Көпеевтің өлеңдері оқиғадан тұрды, оның да сюжеті бар. Соның бірінен мысал келтірсек, Мәшһүр-Жүсіптің Мәдиге сәлемі. Сюжеттің басталуы өлеңнің басындағы екі шумақта:

Аман сау жатырмысың Мәди батыр,
Тұтқын боп бұл түрмеде әркім жатыр...

Жуымас аққа пәле деген сөз бар,
Қалас боп құтыларсың бір күн ақыр.

Жаңбырдай жауа берген көздің жасы
Ат пенен не көрмейді ердің басы

Шөп шулап, ағаш шулап сәлем айтты,

Он екі қазылықтың тау мен тасы - дегені ақынның амандасуы немесе сәлем жолдауы болса, сюжеттің дамуы мына шумақта анық байқалады:

Біз елден шығып едік өткен қыста

Болмады, оңалмадық асығыста,

Қағыстық бір-екі ауыз амандастық

Анадай ат үстінде тұрып тыста

Құмарым тарқамады көріп көзбен.

Білмеймін жүргеніңді қай түрлі ізбен,

Кіруге қайта-қайта қарауылшы

Қарайды ұрсып зекіп жаман көзбен - деп өткен оқиғаны айта келіп, кәзіргі оқиғамен сабақтастырады. Оқиға бұл шумақтарда дамып келеді де Мәшһүр Жүсіптің Мәдиге айтқан мына сөздері оқиғаның шарықтау шегіне жатады.

Бекітіп талай ерді кісендеген

Сонда да ажал келмей кісі өлмеген.

Басына біркемшілік түскен кезде,

Рас деп шындығына бір сенбеген.

Жүргенде басы боста жігіттікпен

Кісі көп баратұғын «мен сендікпін»

Жаныңда жүз бір достан бірі қалмас,

Түсер күн болған күнде бір кемдікпен - деп ақын адал дос пен амал достықты айыра айтып беруі, алдыңғы өмірден үміт үзбе деген ойын тағы былай өрбітеді:

Ақ сұңқар аспандағы түсер торға,
Өрлеген өнерпаздар жығылды орға
Ес кетіп жан шыққандай іс болғанда,
Құтылып кейбіреулер шығар зорға - деген ақын сөздерінің соңын ақыл айтып, сөз қадірін түсін деген өлең жолдарын сюжеттің шешімі болады:

Ниеттің болу керек хаққа дұрыс
Әркіммен жасай берме жанжал ұрыс
Зынданда жалғыз жатқан сен емессің,
Әр түрлі жақсылар бар қылған қоныс.
Жақсылыққа тырмыса бер, басшы бала
Қадірін білсең сөздің нұрлы гауһар
Сырға қыл құлағыңа әнші бала
Бұл сөзді айтушы ағаң Мәшһүр Жүсіп
Елдей боп қара басы жүрген көшіп,
Сен қадіріңе жетпесең болып зайғы,
Жоғалып қалған бір сөз жерге түсіп
Бұл жерде сен де кәріп (ғаріп) мен де кәріп,
Мойны ұзын алыс жерде жұртым қалып,
Күшім жоқ, ақылдасар кісім де жоқ
Кететін ерікке қоймай жұлып алып.

Сәлем жолдаған өлеңнің әрбір шумағы жекелеген оқиғалардан тұрып, оны байланыстырып тұрған сюжет элементтері екені белгілі. Белгілі тақырыпқа жазылған «Ит дүние», «Айқап» туралы, «Жарты нан» хикаясы, «Мәшһүрдің өзін таныстыруы» тағы басқа өлеңдерін оқиғалы өлеңдердеп сюжет құрлысына талдауға болады.

Абай дәстүрін жалғастытырушылардың бірі ақын, философ Шәкәрім Құдайбердіұлының өлеңдерін де, осы тақырыпқа байланысты талдауға болады. Ақынның өлеңдер жинағындағы «Бәйшешек бақшасы» деп аталатын өлеңдер топтамасының барлығы да сюжетке құралып жазылған өлеңдер.

«Бір ханның кеудесіне жара шықты» деген оқиғалы өлеңді алсақ, сюжеттің басталуы:

Ханның кеудесіне жара шығуы, оны балгердің он бес жастағы баланың өтімен емдеу керектігін айтады. Оқиғаның әрі қарай дамып отырады да Ата анасының ханға баласын сатуы, ханның қазыдан Емдеген дұрыс па кісі өлтіріп? деген сұраққа жас ұлдың ата анасы разы болса, дұрыс деген қазының сөзі сюжеттің байланысына жатады. Енді оқиғаның дамуы яғни оқиғаның шарықтау шегі баланың хан алдында тұрып:

«Адамдар әділет пен мейірім бар» деп

Естілер мұны білмей неге шатты? - деп айтқан сөзін жатқызсақ, шешіміне ханның баланы жазықсыз өлтірмей, бетінен сүйіп аяуы және ақынның осы өлеңнен оқырманға айтқан түйінін жатқызуға болады.

ұнан қандай гүл тердік, оқығандар.

Құр жазуға қарама, сырын аңғар.

Бірі өлтір деп баласын малға сатып,

Бірі өлімге шыдаған неткен жандар [6].

Шәкәрімнің «Наушеруан анда жүріп киік атқан», «Бір ханда екі ұл бопты бір туысқан», «Бұл ән бұрынғы әннен өзгерек» тағы басқа ақынның өлеңдерін дәл осылай сюжетке бөлуге болады.

Қорыта айтқанда, Абай, Шәкәрім, Мәшһүр-Жүсіп өлеңдерін талдай отыра, лирикада сюжет барына анық көзіміз жетеді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Қабдолов З. «Сөз өнері», II том, - Алматы. 1983. - 175-176 бет.
2. Шепилова Л.В. Введение в литературоведение. - М., 1968. - с.265.
3. Абрамович Г.Л. Введение в литературоведение. - М., 1970. - с.133
4. Қ. Мәшһүр-Жүсіпов, Өлең сөздің патшасы. - Алматы, 1990. - 33-34б.
5. Құнанбаев А Толық шығармалар жинағы. - Алматы, 1961. - 175-176 б
6. Шәкәрім Құдайбердиев шығармалары - Алматы: «Жазушы», 1988. - 152 б.

Резюме

В произведениях Абая, Машкур-Жусупа, Шакарима были рассмотрены лирические сюжеты. Доказано наличие лирических сюжетов.

Resume

Lyrical plots are considered in the works of Abai, Mashkhur Zhusup and Shakarim. The presence of lyrical plots is revealed.

УДК 81'1.001.5

К ИСТОРИИ РАЗВИТИЯ МЕТОДА АССОЦИАТИВНОГО ИССЛЕДОВАНИЯ

Е.Б. Ахметов

Павлодарский государственный университет им. С. Торайгырова

Разработка ассоциативного эксперимента связано с именем швейцарского психолога – Юнга Карла Густава, который в 1906-1913 гг. работал с З.Фрейдом и создал собственную аналитическую психологию. В результате многолетних клинических исследований пришел к заключению, что в психике человека существенную роль играет не только индивидуальное, но